

Роман Подкур

МІСТО НА КОРДОНІ: КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Останнім часом в історіографії помітна активізація досліджень регіональної специфічності. Учені намагаються виявити особливості, що століттями впливали на динаміку розвитку місцевого населення, їх трансформацію під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників. Для виявлення нових якісних характеристик використовуються донедавна не притаманні для пострадянського простору теоретичні та методологічні засади. Замість стандартних «лінійних» алгоритмів вивчення соціально-економічних та політичних показників окремої території українські автори звернулися до теоретичних надбань своїх західних колег, а словосполучення «теорія фронтиру» в пострадянській історіографії поступово втілювалося у вагомий науковий доробок¹. На думку Я. Верменич, така активізація студіювань «кордону» («фронтиру») обумовлена процесом глобалізації та посиленням інтересу до імперій, внутрішньоімперських центр-периферійних відносин. Пограниччя об'єктивно стало полігоном згладжування історично сформованих міждержавних, міжетнічних, міжкультурних відмінностей, пошуку форм діалогічної взаємодії. За сприятливих умов у таких ареалах формується особлива локальна ідентичність, за несприятливих – виникає конфлікт нерозуміння². Початкова «теорія фронтиру» Ф. Тернера (трансформація суспільства в умовах порубіжжя³) впродовж століття отримала нове наукове

¹ Див., напр.: *Соболева Т.Н., Бобров Д.С.* Современная российская историография концепции фронта // Известия Алтайского государственного университета. – 2011. – № 4. – Т. 1. – С. 189-193; *Винарчук Т.В.* Регіон, прикордоння, фронтір як концепти дослідження українського державотворення // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXI. – Запоріжжя, 2011. – С. 41-48; *Її ж.* Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії // Там само. – Вип. XXXVI. – Запоріжжя, 2013. – С. 211-217.

² *Верменич Я.* Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір // Регіональна історія України. – Вип. 6. – К., 2012. – С. 68.

³ *Тернер Ф.* Значення фронтиру в американській історії // Україна модерна: Пограниччя: Україна: Периферії. – 2011. – № 18. – С. 11-46.

наповнення. Нині фронтір трактують як зону міжцивілізаційного, полікультурного впливу та взаємодії⁴.

Водночас дослідники активно дискутували щодо смислового наповнення термінів «фронтір», «кордон» та «пограниччя». Здебільшого, автори дійшли спільної думки, що «фронтір» пов'язаний з «активним рухом», «освоєнням нових територій», «колонізацією» та її соціально-економічними й політичними наслідками⁵. Натомість поняття «кордон» та «прикордоння», на думку С. Леп'явка, мають певний ресурс «гнучкості» через можливі їх зміни⁶. Австрійський фахівець Б. Куцмані наголошував, що «в основі прикордонного простору не обов'язково має бути політичний кордон, але прикордонна лінія завжди закріплює прикордонний простір»⁷. Т. Винарчук запропонувала застосування терміна «прикордоння» на означення територій, де активізувалися процеси взаємодії між спільнотами, й обумовлені вони такими факторами, як колонізація, зміна національного складу населення внаслідок природних процесів розселення та незавершення територіального розмежування⁸.

Я. Верменич обґрунтувала більш широку інтерпретацію «кордону» – це зовсім не обов'язково геометричний чи географічний термін; може бути також межа поміж смислами, маркер культури, лінія протистояння в дуальних опозиціях; у метафоричному сенсі «кордон» – це форма дійсності та спосіб існування⁹. Водночас «пограниччя» дослідниця розглядає як «соціокультурний феномен із власною регіональною ідентичністю». Доволі несподіваною виявилася притаманна таким місцевостям система бачення граней між «своїм» і «чужим» – далеко не завжди уявлення мешканців про них збігаються з реальними кордонами чи демаркаційними лініями¹⁰. У такій інтерпретації терміни «кордон» та «пограниччя» тотожні й розглядаються як

⁴ Докл. див.: *Чорновол І.* Теорія компаративних фронтірів // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 41-66; *Водотика Т.* Теорія фронтіру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики // Там само. – Вип. 6. – С. 103.

⁵ Див.: *Винарчук Т.В.* Національний контекст концепції фронтіру в українській історіографії. – С. 216.

⁶ Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна: Пограниччя: Окраїни: Периферії. – 2011. – № 18. – С. 70.

⁷ Там само. – С. 73.

⁸ *Винарчук Т.В.* Регіон, прикордоння, фронтір як концепти дослідження українського державотворення. – С. 44.

⁹ *Верменич Я.* Історична лімологія: проблеми концептуалізації // Регіональна історія України. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 31.

¹⁰ *Верменич Я.* Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. – С. 67.

визначені території, де наявність адміністративного кордону зумовила певний алгоритм життя.

Для історичного дослідження важлива не сама лінія кордону, а прикордонні території як ареали взаємозіткнень і взаємозапозичень, формування нових ідентичностей. Саме у цьому контексті доцільно розглянути життя прикордонного міста Кам'янця-Подільського, котре впродовж багатьох років розташовувалося спочатку на кордоні Російської й Австро-Угорської імперій, згодом – СРСР та Польщі.

Особливість Подільського регіону полягала в доволі значній кількості міст і містечок¹¹. Перша світова війна, революційні події 1917–1918 рр., масовий повстанський рух 1919–1922 рр. спровокували соціально-економічні, політичні, військові чинники, що спричинили коливання кількості населення, функціональні зміни та нерівномірний розвиток соціальних структур міст і містечок. Специфіка подільських міст полягала в тісному зв'язку із селом, частина їх населення була містянами лише в першому поколінні, маючи багатьох родичів-селян. Міські переробні підприємства залежали від сільськогосподарської сировини й, одночасно, збували свою продукцію на селі. Основними галузями господарства Поділля були пивоваріння, насінництво, тютюнництво, виробництво сукна, консервів, сухофруктів, крохмалю, паперу, цукру, обробка шкіри тощо. Натомість сільське населення орієнтувалося на міста як промислові й кустарно-ремісничі центри, культурно-просвітницькі осередки. Через аграрне перенаселення частина селян працювала сезонними робітниками на міських підприємствах.

Із початком Першої світової та громадянської воєн, що призвели до економічної розрухи й голоду, тісний зв'язок із селом дозволив міському населенню Поділля фізично вижити. Утім, міста втратили значну кількість мешканців, котрі тимчасово (або й назавсім) перебиралися до сіл чи містечок, займаючись сільським господарством.

На розвиток міста вагомо впливало розміщення тут адміністративних органів. Так, наприкінці XVIII ст. Кам'янець-Подільський став адміністративним центром губернії, а 1914 р., із появою залізничного сполучення, перетворився також на транспортний вузол. Із початком Першої світової війни місто через близькість кордону стало прифронтовим. Губернські установи переїхали до Вінниці. Натомість тут дислокувався штаб Південно-Західного фронту, розміщувалися склади, шпиталі, зосереджувалися запасні підрозділи.

Завдяки активній підтримці населенням незалежності України в 1918–1920 рр. Кам'янець-Подільський став громадським, науковим, військовим осередком Української Народної Республіки. Тут форму-

¹¹ Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. – Вып. 1. – Х., 1930. – С. 156.

валися армійські підрозділи, розбудовувалися заклади освіти, активно діяли осередки українських соціалістичних партій тощо. Перед відходом в еміграцію в Кам'янці певний час перебувало керівництво УНР на чолі з С.Петлюрою. Усе це стане фактором політичної недовіри більшовицької влади до місцевого населення.

У 1923 р. Кам'янець-Подільський став окружним центром (через близькість кордону губернський статус повернути не ризикнули). Це зберегло значення міста як адміністративного осередку, сприяло поступовому відновленню чисельності населення та, як наслідок, збільшенню попиту на сільськогосподарську, промислово-ремісничу продукцію. Згідно з даними всесоюзного міського перепису 1923 р., у Кам'янці було 36,39% самодіяльного населення (з власним джерелом існування – заробіток, стипендія, пенсія, прибуток), із них 27,07% – на державній службі, 20,64% – у кустарно-ремісничій промисловості, 12,7% – у сільському господарстві, 9,6% – у торгівлі, 23,86% – в «інших галузях», пов'язаних із приватною власністю та індивідуальною господарською діяльністю, робітництво складало 1,79%¹². Отже, Кам'янець-Подільський мав риси дрібнотоварно-торгового та, водночас, адміністративно-ремісничого міста.

Згідно з попередніми підсумками перепису 1926 р., у Кам'янецькій окрузі загалом налічувалося 49 581 міського населення, із них – 23 997 чоловіків, 25 584 жінок¹³. Динаміка чисельності мешканців м. Кам'янець-Подільського була такою: у 1897 р. тут проживало 35 934 осіб, у 1917 р. – 32 786, у 1920 р. – 26 628, у 1923 р. – 29 533, у 1926 р. – 32 051, у 1931 р. – 33 481¹⁴. Поступовий ріст міської популяції зберігався впродовж наступних десятиліть і зумовлювався політикою вищого партійно-державного керівництва країни, спрямованою на розвиток важкої та добувної промисловості, енергетики, машинобудування. Поділля було сільськогосподарським регіоном і не мало пріоритетних для СРСР галузей економіки. Через відсутність перспектив індустріального розвитку рівень життя в місті був доволі низьким.

¹² Див. докл.: *Подгаецкий В.В.* Количественные методы в исследовании массовых источников: На материалах Украинской ССР в годы нэпа. – Днепропетровск, 1990; *Его же:* Города Украины в годы нэпа: Вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур. – Днепропетровск, 1994.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 582, оп. 1, спр. 2691, арк. 27-34. Переважання жінок обумовлювалося втратами у війнах, від голоду, епідемій, вимушеною трудовою міграцією чоловіків у великі міста, де існувала потреба в робочій силі.

¹⁴ Див.: *Трухманова С.Л.* Динаміка кількості та складу міського населення Поділля за родом занять у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // *Етнічна історія народів Європи.* – Вип. 8. – К., 2001. – С. 67.

Особливо болісно економічна розруха вдарила по місцевій інтелігенції, що могла розраховувати лише на заробітну плату. За ініціативою професора В. Гериновича Секція наукових працівників Кам'янця-Подільського (СНП) упродовж першого півріччя 1924 р. шляхом анкетування провела обстеження умов життя й праці професорсько-викладацького складу, а також місцевих митців. Із 75 розданих запитальників було заповнено 60. Респондентами виступили 10 викладачів інституту народної освіти, 31 працівник сільгоспінституту та робітничого факультету, 8 з хіміко-технологічного, 10 осіб з інших навчальних закладів і творчі працівники. Анкета складалася із п'яти блоків запитань. У першому повідомлялися загальні відомості: прізвище, ім'я, по батькові, навчальний заклад, посада, розряд, склад родини, рік народження, фах, стаж роботи (у тому числі педагогічний), соціальне становище (походження), партійність, профспілкova належність. Другий блок показував всі види прибутків науковця: місячну зарплатню на основному місці роботи, заробіток членів родини, інші надходження – від продажу речей, своєї інтелектуальної праці, надходження від соцстрахування, позики тощо. Третій фіксував видатки: харчування, квартплата, опалення й світло, одяг, взуття, інтелектуальні потреби (газети, книги, вистави та ін.), сплата за найману працю (в разі її використання). У наступному блоці респонденти повідомляли про «невдоволені потреби»: у харчуванні, квартирно-житловому забезпеченні, одязі й взутті, інтелектуальній праці та ін. Останній розділ анкети з'ясував умови наукової праці: скільки кімнат у помешканні, чи має науковий працівник окремий кабінет, витрата часу на дорогу від місця проживання до місця праці, чи є власна бібліотека й скільки в ній книжок, зокрема спеціальних, чи передплачується фахова література. Виокремлювалося питання щодо наявності/відсутності в помешканні грубки для обігріву («румунки»). Розробники анкети вважали це певним барометром матеріального добробуту наукового працівника в умовах розрухи.

Аналіз відповідей респондентів виявив важкий стан повсякденного життя науковців та митців Кам'янця-Подільського. Заробітна плата опитаних становила: за 17-м кваліфікаційним розрядом 20 осіб (33,3%), 16-м – 8 (13,3%), 15-м – 13 (21,7%), 14-м – 8 (13,3%), 13-м – 4 (6,7%), 12-м – 4 (6,7%). Троє членів СНП не мали постійного заробітку. Зарплатня наукового працівника 17–14-го розрядів становила в УСРР 45–33 руб. і виплачувалася вона нерегулярно. Науковці змушені були працювати на декількох роботах. Загалом науково-педагогічне навантаження лише в одному навчальному закладі мали 32 особи, у 2-х – 23, 3-х – 4, 4-х – 1. Отже, кваліфікаційний рівень професорсько-викладацької інтелігенції міста був доволі високим, але чимало її представників мусили шукати додаткові заробітки.

У раціоні харчування науковців і митців переважали хліб, крупи, іноді молоко та яйця. За наявності власних земельних ділянок на столі з'являлася городина, фрукти. М'ясо та риба здебільшого були недоступними через відсутність коштів. Анкетне опитування показало, що у 13 науковців було по одному утриманцю, у 6 – по двоє, у 16 – по троє, у 14 – по чотири, у 10 – по п'ятеро та в 1 – шестеро. Серед членів Секції наукових працівників Кам'янця-Подільського переважали особи зрілого віку (30–40 років – 28, 40–50 років – 14, понад 50 років – 7 осіб) зі значним стажем професійної діяльності (5–10 років – 18 осіб, 10–15 років – 6, 15–20 – 9, понад 25 і 30 років – по 1).

Через голодування 11 осіб продавали хатні й особисті речі, зокрема книги; 21 науковий працівник змушений був позичати гроші, причому 20 із них визнавали, що неспроможні вчасно сплатити борг. Брали в борг доволі великі (особливо порівнюючи з зарплатнею) суми – у середньому 346 руб. щомісячно. Лише у 7 родин сімейний бюджет поповнювали й інші працюючі. Допомога органів соціального страхування дісталася 8 членам СНП. Умови праці інтелігенції міста були жалюгідними: тільки 18 осіб мали окрему кімнату чи кабінет для роботи. «Румунками» користувалося 17 людей. Власні наукові книгозбірні мав 51 учений, за кількістю книжок вони розподілялись так: до 50 назв – 23, до 100 – 7, до 200 – 5, до 400 – 7, понад 400 – 1 бібліотека. З огляду на це, проф. В. Геринович на засіданні СНП лаконічно зауважив, що матеріальний стан інтелігенції Кам'янця-Подільського в першому півріччі 1924 р. залишається важким¹⁵.

Однак у політичному значенні Поділля опинилося в полі зору партійних лідерів країни, адже тут проходив не лише кордон радянської України, а й СРСР. Й. Сталін та його оточення прекрасно розуміли наявність на прикордонні специфічних політичних субкультур, особливістю яких була внутрішня неоднорідність, інтенсивна взаємодія різних міграційних потоків, підвищений господарсько-культурний вплив сусідів, складність етноконфесійних проблем. Колишні революціонери самі неодноразово перебували у прикордонній зоні, відчували всі аспекти комплексу взаємовідносин місцевої спільноти, користувалися послугами контрабандистів для нелегального перетину кордону тощо. Отже, для кремлівських лідерів важливо було добитися політичної лояльності місцевого населення, від чого залежав результат проведення тут більшовицьких політико-економічних перетворень та й образ СРСР в очах держав-сусідів. Саме тому до губернських партійно-радянських органів Поділля направлялися

¹⁵ *Коляструк О.А.* До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янця-Подільського у середині 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 7. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 257-260.

керівники, котрі мали досвід проведення акцій «червоного терору». Так, на початку літа 1921 р. сюди було відряджено колишнього голову Полтавського губвиконкому уродженця Станіславщини В. Порайка. На попередньому місці роботи він «прославився» санкціонуванням масових розстрілів, що викликало протести інтелігенції, зокрема письменника В. Короленка. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь у надісланій до Полтави телеграмі 17 червня 1921 р. писав: «Рахуючись з тим, що Поділля набуває першорядного значення для успіху будівництва всієї республіки у внутрішньому відношенні та відношенні найближче розташованої до кордонів губернії, ЦК КП(б)У вирішив вважати роботу по зміцненню і організації радянської влади на Поділлі найважливішим завданням, а тому відрядити на посаду голови губревкому Поділля Порайка»¹⁶.

Архівні документи свідчать, що мешканці подільського прикордоння неприємно зустріли більшовиків. Знаний літературознавець Г. Костюк, уродженець с. Боришківці, що біля Кам'янця-Подільського, у спогадах відзначав особливу жорстокість новоствореної більшовицької адміністрації: «Осінь 1920 року. Тривожна і непевна [...]. І першим, чим обдарувала нова влада Кам'янець, це страшне слово – ЧеКа. Почалося з обшуків, контрибуцій, арештів. Наприкінці грудня на стінах будинків і парканах вивішено було перший список розстріляних «контрреволюціонерів». Це потрясло свідомість всього населення, зокрема нас, середньошкільників. Пригадую, у тривозі ми побігли читати список. Прізвища нічого нам не говорили. Хто ж вони? Що вони зробили таке, що їх негайно треба було розстріляти? Цього ніде не можна було довідатися. Згодом з'явилось ще кілька списків розстріляних «контрреволюціонерів» [...]. Це створило панічний страх. Уперше створилася атмосфера недовір'я до людей, замкнутості у собі, непевності за свій завтрашній день. Почалися втечі з міста. Хто за кордон, хто на далекі глухі села»¹⁷.

Незважаючи на популярні гасла, населення не розуміло засад «диктатури пролетаріату» саме через масовий терор. Відтак на початку 1920-х рр. місцеві представники не залучалися до органів управління. Про це свідчить кількісний аналіз Подільської губернської партійної організації станом на 1 лютого 1923 р. В її складі було 2137 членів та 715 кандидатів у члени КП(б)У. У підрозділах Червоної армії, що дислокувалися на теренах Поділля, налічувалося ще 1663 члени й 513 кандидатів у члени партії. Із загальної кількості партійців нараховувалося всього 85 місцевих уродженців, більше трьох років на Поділлі перебувало ще 85 осіб, три роки – 161, 2 роки – 393, решта – рік і менше. Ця кількість комуністів повинна

¹⁶ Склярєнко Є. Порайко Василь Іванович // Реабілітовані історією: Полтавська область. – Кн. 5. – К.; Полтава, 2007. – С. 472-474.

¹⁷ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Кн. 1. – Едмонтон, 1987. – С. 56.

була забезпечити політичну лояльність понад 4-мільйонного населення губернії.

Аналіз анкет губернських партконференцій та інших зібрань показав, що відповідальні працівники сюди прибували з Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, тобто зросійщених промислових міст. Чимала частка комуністів приїхала з Росії. В основному партійці концентрувалися в адміністративних центрах, обіймаючи відповідальні посади. За підрахунками секретаря Подільського губкому КП(б)У Доброхотова, у містах припадало 18 комуністів на 1000 міських жителів¹⁸. До того ж губернські службовці через масовий повстанський рух практично не виїжджали на прикордоння. Так, у 1921 р. вони лише 8 разів відвідали Кам'янець-Подільський¹⁹. Отже, серед місцевого партійно-державного апарату була мінімальна кількість відповідальних працівників, які знали регіональні особливості Поділля, могли досягнути реальні проблеми повсякденного життя прикордоння.

Армійським комуністам на прикордонні відводилася інша роль. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. з огляду на потужний повстанський рух на Поділлі дислокувалися три стрілецьких дивізії та корпус червоного козацтва під командуванням В. Примакова, окремі батальйони Петроградської дивізії військ ВЧК, частини особливого призначення (рос. «части особого назначения», ЧОН). Загальна кількість, за різними підрахунками, становила 35–50 тис. багнетів і шабель. Місцями формування 12-ї, 24-ї Залізної Самаро-Симбірської (згодом Ульяновської) і 60-ї стрілецької дивізій були Петроград, Самара, Симбірськ тощо. Українці-червоноармійці становили мізерну кількість. Корпус червоного козацтва В. Примакова після переформування 1920 р. складався з українців, кубанців та башкир. Відтак завданням армійських комуністів стало нівелювання впливу політично нелояльного місцевого населення на бійців і командирів у контексті боротьби з «політичним бандитизмом».

Цілком очевидно, що, потрапивши у вир прикордоння як керівники партійно-державного апарату, представники пролетарських центрів уважали місцеве населення «ворожим», у першу чергу через його зв'язки «із закордоном». Дійсно, чимало жителів мали тісні стосунки із суміжною стороною, адже демаркація кордону з Польщею та Румунією проходила без урахування етнічних та економічних реалій. Так, мешканці окремих сіл позбулися ріллі, котра залишилася за кордоном. Було розірвано вікові торговельні та економічні зв'язки, селяни-кустари втрачали традиційні ринки збуту продукції. Кордон розділив не лише села, а й родини. Відтак у прикордонних зонах люди здебільшого

¹⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 4, арк. 19-23.

¹⁹ Там само, спр. 1, арк. 11.

не вважали населення держав-сусідів «культурно іншим»²⁰. Не бажаючи миритися з такою демаркацією, селяни постійно порушували прикордонний режим, вирішуючи власні побутові та родинні проблеми²¹.

Місцеві люди знали кожну стежку чи брід через річку. Цілком закономірно, що, вирушаючи до родичів за кордон, багато хто переслідував мету отримати певний матеріальний зиск через перепродаж дефіцитних товарів. Тому однією з центральних проблем прикордоння стала контрабанда. Голова ГПУ РСФРР Ф. Дзержинський оголосив контрабандистів (поряд із «контрреволюціонерами») «найнебезпечнішими ворогами радянської влади». У зверненні до делегатів II з'їзду політпрацівників військ ГПУ в 1923 р. він зазначав: «Питання охорони кордонів на даний момент стоїть особливо гостро. Кордон СРСР повинен бути закритим для контрреволюціонерів і контрабандистів. [...] Прикордонники охороняють економічну незалежність Рад та оберігають радянську землю від проникнення бандитів і шпигунів»²².

Лідери РКП(б) не брали до уваги відсутність у населення елементарних товарів широкого вжитку – гасу, тканин, галантереї, голок, цукру та сахарину, тютюну, сільськогосподарських знарядь та ін. Але цих речей було вдосталь у суміжних країнах. Саме тому серед затриманих контрабандистів відзначалося чимало містян, котрі займалися обміном продовольства та сільськогосподарської сировини²³. За кордон подільяни переправляли спирт або закупували товар за гроші. Контрабанда була фінансово вигідною справою. Дюжина жіночих панчіх у суміжній країні (в перерахунку) коштувала 18 крб, у прикордонній смузі – 25 крб, за 200 верст від кордону – 40 крб, на відстані понад 200 верст – ціна доходила до 60 крб.

Уздовж польського рубежу виникла ціла мережа контрабандних «магазинів» (контор), що займалися обміном і продажем товарів. Серед виявлених чекістами каналів постачання контрабанди існував наступний: Кам'янець-Подільський – Проскурів – Київ, звідки товар переправляли до Харкова, Ростова-на-Дону та Москви. Цікаво,

²⁰ Zhurzhenko T. Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. – Stuttgart, 2010. – P. 159-162.

²¹ Див. докл.: Соловей О.Г. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». – Вип.11. – Л., 2009. – С. 298-312.

²² Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. – Москва, 1957. – С. 63-64.

²³ Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 412, 419.

що окремі співробітники місцевих апаратів ВУЧК–ГПУ, розвідувального управління, командири військових частин, що дислокувалися на прикордонні, теж не цуралися контрабанди²⁴. Тільки 1923 р. кам'янець-подільські чекісти порушили 111 справ. І все ж це була мізерна кількість, особливо беручи до уваги масштаби нелегального переміщення товарів.

Іншою стороною цього «підприємництва» стало використання можливостей контрабандної мережі розвідувальними службами як країн-сусідів, так, як і ГПУ УСРР. Наприклад, із польською розвідкою співпрацювала мережа кам'янець-подільського контрабандиста Зільбермана. Один із таємних співробітників Подільського губвідділу ГПУ УСРР перевербував зв'язкового Зільбермана й через нього передав листа начальникові польського розвідувального посту Махніцькому з пропозицією зустрічі для переговорів. На ній чекіст представився завідувачем контори «Донбасторгу» в Кам'янці-Подільському. Посилаючись на польське походження, він запропонував Махніцькому послуги на користь своєї «історичної Батьківщини». Розвідка II Речіпосполитої зацікавилася таким «агентом», який мав можливість постійно переїжджати в межах прикордонної зони, збираючи інформацію. Його навіть представили начальникові 5-ї (львівської) експозитури 2-го відділу польського генштабу майорові Чеховському, який дав завдання виявити пункти дислокації та чисельність військових підрозділів Червоної армії у прикордонній зоні²⁵.

Також чекісти виявили факт передачі польській розвідці інформації військового характеру начальником відділу мобілізації Кам'янець-Подільського повітового військкомату Солнцевим. Загалом 1923 р. в розробці місцевого апарату ГПУ по «шпигунській лінії» було 18 агентурних справ, у провадженні – 21 слідча справа на 39 осіб, із них інтелігенції – 65%, міщан – 20%, селян – 15%; по «бандитизму» – 52 справи, по «технічній контрреволюції» – 54, по «еміграції» – 8, по «кримінальному бандитизму» – 97, інших – 150 справ. Загальна кількість арештованих становила 714 осіб²⁶.

Масовий повстанський рух теж наклав певний відбиток на повсякденне життя прикордонного міста. У боротьбі з більшовизмом польський уряд активно підтримував Партизансько-повстанський штаб генерала Ю. Тютюнника, котрий виряджав в Україну повстанські загони, емісарів для створення підпільних груп тощо²⁷. Інфор-

²⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 221, арк. 23.

²⁵ Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки. – С. 415. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 23-24.

²⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 24-26.

²⁷ Див.: Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ: Документи і матеріали / Упор. В.Ф. Верстюк, В.В. Скальський, Я.М. Файзулін. – К., 2011.

маційні матеріали Подільського ВУЧК–ГПУ початку 1920-х рр. рясніють повідомленнями про перехід із території Польщі загонів повстанців та розвідувальних груп, їх діяльність у прикордонній смузі, навіть поблизу самого міста²⁸. Чисельність загонів у 1921–1923 рр. не перевищувала 100 осіб, переважна ж більшість налічувала 20–50 осіб. Вони нападали на цукрові заводи, сільські ради, убивали комуністів й активістів, займалися антибільшовицькою агітацією, не гребували й відвертим грабунком селян. Саме насилля та грабіж спонукали частину населення прикордоння до участі в озброєних групах, підконтрольних місцевим апаратам міліції, ВУЧК–ГПУ, прикордонним загонам. Згідно з наказом по Подільському окремому комуністичному полку частин особливого призначення від 4 липня 1921 р., у Кам'янці-Подільському з комуністів та активістів було створено парамілітарне формування – на випадок нападу на місто чи для посилення охорони важливих об'єктів²⁹.

Мілітаризація населення прикордоння завжди мотивувалася потребою захисту кордону. Місцеві мешканці завжди відчували небезпеку вторгнення й були свого роду «людьми війни». Під час Першої світової та громадянської воєн кількість зброї та потреба в ній серед пересічних громадян різко зростає. Тут зіграли свою роль і наявність складів постачання, і насильницька мобілізація та дезертирство, і повстанський рух. Жителі прикордоння в період воєнного конфлікту страждали від постійної загрози життю та пограбування, через наявність значної кількості озброєних людей – армійських підрозділів, повстанських загонів, звичайних кримінальників. О. Сенявська провела цікаве історико-психологічне дослідження поведінки людини в умовах війни, простеживши миттєву зміну людини, котра одержала в руки зброю – це вже інше світовідчуття, самооцінка, ставлення до оточуючих. Засіб убивства – це сила та влада, він дає впевненість у собі, диктує стиль поведінки, створює ілюзію власної значущості³⁰.

Однак на прикордонні глибинні процеси взаємодії і протидії озброєних людей були ще більш варіативними. Обстановка тут постійно змінювалася: учорашні вороги ставали союзниками й навпаки. Через політичні, економічні та міграційні процеси, що іноді докорінно впливали на ситуацію, «люди війни» створювали власні закони співіснування, налаштовані водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами з суміжних територій. У «людині війни» співіснувала одночасно «необхідність жорстокості» та «необ-

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 221, арк. 27.

²⁹ Там само, спр. 106, арк. 11.

³⁰ *Сенявская Е.С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – Москва, 1999. – С. 54.

хідність толерантності» через культурне взаємопроникнення, що зумовлювало мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів³¹.

Утім, вище партійно-державне керівництво СРСР бачило в таких контактах лише один рівень стосунків – спробу держави-сусіда «насадити контрреволюцію» на радянському прикордонні. На думку керівників органів державної безпеки УСРР, за «контрреволюційною засміченістю» Поділля посідало одне з перших місць у республіці. Головними факторами виникнення такої ситуації вони вважали відсутність «пролетарських осередків», сусідство із «капіталістичними країнами, що завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції». У першу чергу йшлося про Польщу та Румунію. Чекісти вважали, що перша чи не від початку революції «створювала умови для розвитку української контрреволюції та впровадження в куркульське середовище ідеї української дрібнобуржуазної державності». Основними провідниками цієї ідеї стали члени українських «небільшовицьких» партій («меншовики», повітові осередки яких активно діяли на Поділлі, укапісти, українські есери та ін.). Посиленню державницького спрямування подільського селянства, на їх думку, сприяло перебування свого часу у Вінниці та Кам'янці-Подільському національних урядів. Частина селянства добровільно чи за мобілізацією служила в арміях ЗУНР та УНР, а їхні урядові установи залучали до роботи місцеву інтелігенцію, численні громадські, культурно-освітні та кооперативні товариства, що теж були осередками формування українського «незалежницького» стереотипу³².

У більшовицьких лідерів не було часу на переконання мешканців Поділля у «правильності побудови світлого майбутнього». Тому застосування військової сили, на їхню думку, уважалось оптимальним для перемоги «диктатури пролетаріату» на прикордонні. В окремих районах Поділля, згідно з декретом ВЦВК і Ради праці та оборони РСФРР від 30 жовтня 1920 р., було оголошено воєнний стан. Найширші повноваження отримували позасудові структури – ревтрибунали та місцеві органи надзвичайної комісії, що діяли на правах військових трибуналів із можливістю безпосередньо виконувати вироки (включно з розстрілами). Місцеві позасудові органи могли виносити заборону на проживання на даній території «небажаних осіб», висилати «контрреволюційні елементи» (службовців імператорської адміністрації, уряду УНР, «куркулів», членів різних політичних партій, кримінальних злочинців), проводити ревізії продовольства, цінностей тощо³³.

³¹ Див.: *Верменич Я.* Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. – С. 88-89.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29.

³³ Там само, ф. Р-925, оп. 8, спр. 5, арк. 155-156.

Зауважимо, що названий декрет в повній мірі застосовувався на території формально незалежної УСРР, котра, не входячи до складу РСФРР, перебувала з нею у військово-політичному союзі. У Кам'янці-Подільському, згідно з наказом голови Подільської губернської військової наради командира 24-ї Залізної дивізії М. Муретова від 29 листопада 1920 р., дислокувалися частини 60-ї стрілецької дивізії³⁴. Їх завданням стало прикриття ділянки кордону та боротьба з «петлюрівським» повстанським рухом.

Одним із методів придушення повстанського руху стало широке використання заручництва. «Правовою» основою служив наказ Центральної комісії щодо боротьби з дезертирством при Раднаркомі УСРР, підписаний 2 квітня 1921 р. головою республіканського РНК Х. Раковським та командуючим збройними силами України та Криму М. Фрунзе. В інструкції, що додавалася до наказу, наголошувалося на вилученні заручників, насамперед із «ударних за бандитизмом» районів, де населення підтримувало повстанців. У випадках прояву «бандитизму» в місцевості проживання заручників їм загрожував розстріл³⁵. Так, наказом № 2 від 22 січня 1921 р. начальник Кам'янець-Подільської дільниці командир стрілецької бригади Ігнат'єв поклав відповідальність за збереження залізниці та зв'язку на населення сіл у 15-верстній зоні від транспортних та телеграфних ліній. При виявленні зловмисного пошкодження, згідно зі списками комітетів бідноти, бралися заручники. Населенню оголошували, що при повторному пошкодженні вони будуть розстріляні, а майно конфісковане. Подібному покаранню підлягали особи, які переховували «зловмисників», або мали інформацію про підготовку диверсії і не повідомили органам влади³⁶.

Паралельно розпочала свою діяльність Кам'янець-Подільська надзвичайна комісія. Упродовж грудня 1920 – жовтня 1921 рр. чекісти заарештували 2628 осіб, звільнили через «недоведення провини» 1016, передали іншим органам для подальшого розслідування 1425, засудили – 137, розстріляли – 49 осіб. За «контрреволюцію» було заарештовано 648 людей, звільнено – 360, передано до судових органів – 229, засуджено – 44, розстріляно – 13. За «протиурядові злочини» затримано 301 особу, звільнено – 113, переведено – 73, засуджено – 5, розстріляно – 10. За «спекуляцію» арештовано 281 особу, звільнено – 194, переведено – 45, засуджено – 32, розстріляно – 10. За «бандитизм» під варту взято – 415, звільнено – 153, переведено – 193, засуджено – 53, розстріляно –

³⁴ Там само, арк. 157.

³⁵ Там само, спр. 56, арк. 17-18.

³⁶ Накази Кам'янецького повітового військового комісаріату. – Кам'янець-Подільський, 1921. – С. 12.

16 людей³⁷. Великий відсоток звільнених громадян свідчив, з одного боку, про використання арешту як способу залякування та тиску на населення, з іншого – про відсутність досвіду оперативно-розшукової роботи. Чекісти воліли спочатку арештувати, а потім проводити розслідування. Однією з причин такої ситуації була саме близькість і незакритість кордону, що дозволяло потенційним винуватцям у разі небезпеки переховуватися в родичів – громадян суміжних держав.

Масові каральні заходи не додали популярності більшовицькому режиму на прикордонні. Тому коли у жовтні 1921 р. на прорив через кордон пішла Подільська група полковника М. Палія, окремі мешканці Кам'янця-Подільського та ближніх сіл вступили до її бойових підрозділів. Про це свідчили донесення військово-революційної трійки від 3 листопада 1921 р., де йшлося про взяття в полон 25 повстанців і 11 селян Рихтецької волості, ще 32 повстанця із Куявської волості³⁸.

Повстанський рух, що мав підтримку з-за кордону, зумовив виникнення нових каральних надзвичайних структур. Так, 13 вересня 1922 р. було створено Подільську губернську надзвичайну трійку у складі заступника начальника контррозвідувального відділу Костандогло, командира 24-ї стрілецької дивізії Осадчого та військового комісара дивізійної школи 24-ї дивізії Форовича – для очищення губернії від «контрреволюції» та «бандитизму», вилучення зброї в населення. Трійка визнала Кам'янець-Подільський повіт одним із «центрів повстанського руху» на Поділлі. Як наслідок, Постійна нарада щодо боротьби з бандитизмом при РНК УСРР оголосила тут надзвичайний стан. Починаючи з 16 вересня 1922 р. в Кам'янці-Подільському розпочала роботу «оперативна трійка» у складі представників ГПУ, військового командування та повітового парткому³⁹.

Методи діяльності таких трійок описано у звіті комісії під головуванням С. Буздальна, створеної 29 серпня 1923 р. ВУЦВК УСРР для обстеження роботи низового апарату прикордонних губерній. На Поділлі комісія виявила наступні зловживання надзвичайних трійок: «Сам метод роботи полягав у розверстці зброї по селах, за непостачання вказаної кількості брались заручники, які розстрілювались при невиконанні розверстки». У списках розстріляних значилися жінки та 17-річні дівчата. Надходили повідомлення про розстріл 90-річного місцевого мешканця. За неповними офіційними даними, кількість страчених становила 580 чол., за неофіційними – понад 1000 осіб. Селян розстрілювали на сільському сході, змушуючи

³⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-336, оп. 1, спр. 31, арк. 232.

³⁸ Накази Кам'янецького повітового військового комісаріату. – С. 53.

³⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-925, оп. 8, спр. 29, арк. 22.

заручників просити громаду, щоб вона виконала наряд на зброю і тим врятувала б їх від смерті. Іноді тероризовані жителі навіть купували гвинтівки у червоноармійців – для виконання розверстки. За повідомленнями кількох партпрацівників, їх зустрічали з хлібом та сіллю, посипали дороги піском упродовж 7 верст, для прохарчування забивали свиней та овець, «до їх столу готувалося все, що тільки взагалі селянин міг приготувати»⁴⁰. Не гребували чекісти і скромним селянським скарбом: «При розстрілах, як правило, майно конфісковували й за повідомленнями співробітників Губнадзтрійки випадків було дуже багато: брали все, починаючи з одягу і пожитків селянина, рогату худобу, коней і свиней, а коли ми задали питання начальнику ГПУ Леплевському, чи можна по записах перевірити конфісковане, він указав на велику скриню, де було звалено всі справи опертрійок, і сказав, що якщо тут знайдемо, то добре, але треба вважати, що книг немає»⁴¹.

Одним із центрів «контрреволюції» в Кам'янці-Подільському вважався місцевий університет. Свого часу, попри Першу світову війну, голова повітової земської управи О. Пащенко, очільник міської управи О. Шульминський, керівник Подільської губернської організації «Просвіти» К. Солуха запропонували восени 1917 р. відкрити у місті вищий навчальний заклад. Але через революційні події до цієї ідеї повернулися тільки навесні 1918 р. До її реалізації чималих зусиль доклав тодішній міністр народної освіти й мистецтва М. Василенко. Ухвалу Ради Міністрів Української Держави про відкриття Кам'янець-Подільського державного університету затвердив гетьман П. Скоропадський: «Заснувати з 1 липня 1918 року в місті Кам'янці-Подільському державний український університет у складі чотирьох факультетів, причому в 1918 році відкрити у цьому університетові факультети: історико-філологічний та фізико-математичний з двома відділами – математичним та природничо-історичним»⁴². Ректором вищу було обрано громадського діяча та вченого І. Огієнка. Дослідники відзначали велике бажання й зацікавленість міста у відкритті цього навчального закладу. До його фінансування та створення належної матеріально-технічної бази, крім коштів із державного бюджету, долучилися пожертви місцевих жителів. Невдовзі на п'яти факультетах навчалось понад 2360 осіб.

Поразка Української революції призвела до численних реорганізацій університету. Станом на лютий 1921 р. на його основі було

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1668, арк. 199-201.

⁴¹ Там само.

⁴² *Гай-Нижник П.* Вогнище народної освіти на Поділлі // Освіта. – 1996. – 25 грудня.

створено два самостійних інститути – народної освіти та сільсько-господарський⁴³. Упродовж 1920-х рр. Кам'янець-Подільський ІНО зазнавав неодноразових реорганізацій. Секретар місцевого окрпарткому КП(б)У К. Коваль у меморандумі секретаріату ЦК КП(б)У (вересень 1927 р.) писав: «Наявність у нашому окрузі трьох вищих навчальних закладів та науково-дослідної кафедри, близькість Західної України, а також і політичне минуле міста Кам'янця (політичний центр петлюрівщини) – призводять до того, що тут згурпувалася велика кількість науковців (14 професорів, 55 педагогів ВНЗ)»⁴⁴.

Звичайно, що за такої історії створення Кам'янець-Подільського університету місцеве більшовицьке керівництво вважало професорсько-викладацький склад та науково-просвітницьку громадськість міста «контрреволюційною», «петлюрівською», «дрібнобуржуазною». Хоча частина викладачів і студентів під час громадянської війни покинули місто, але ті, що залишилися і продовжували свою наукову роботу та навчання, на думку більшовиків, представляли небезпеку для прикордонного радянського міста. Тож декого з кам'янецьких науковців запропонували вислати. 9 серпня 1922 р. на президії ВУЦВК УСРР розглядалося питання «Про висилку за кордон антирадянської інтелігенції», було затверджено підготовлений ГПУ і спеціально створеною міжвідомчою комісією⁴⁵ список із 77 науковців і митців Харкова, Одеси, Києва та Поділля, які підлягали депортації. Із 7 подолян 6 були представниками Кам'янець-Подільського ІНО (керівник кафедри геодезії проф. М. Бауер, приват-доцент К. Копержинський, голова педагогічної ради Запольський, викладачі Окісюк, Орлов та ін.). У характеристиці на К. Копержинського вказувалося: «Великий націоналіст, син священика, у націоналізмі доходить до абсурду – розвівся з дружиною, тому що вона росіянка». Інший викладач, М. Бауер, «брав активну участь у петлюрівському русі. Раніше, при Петлюрі, працював у департаменті землеробства. Тип шкідливий»⁴⁶. Однак тоді депортація так і не відбулася. Оргбюро ЦК КП(б)У отримало інформацію, що висланих науковців охоче приймають на роботу у Празький університет, відкритий для української еміграції Український університет тощо. На думку лідерів КП(б)У, «українська еміграція, поповнившись інтелектуальними силами, міцніше заґрунтовується і важче піддається розкладанню». Відтак, проаналізувавши можливі наслідки депортації відомих учених, митців і пись-

⁴³ Див.: Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 86, арк. 57.

⁴⁵ Государственный архив Российской Федерации, ф. 1235, оп. 39, д. 86, л. 231.

⁴⁶ Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ: 1921–1923. – Москва, 2005. – С. 59, 97.

менників, оргбюро ЦК КП(б)У 20 листопада 1922 р. постановило: «Звернутися до політбюро ЦК РКП(б) з проханням переглянути цю постанову»⁴⁷.

Але політичний тиск на науковців міста не припинявся. Зокрема, із 1921 р. переслідуванням піддавався відомий ще в імперській Росії дослідник, етнограф, засновник і директор історико-археологічного музею Ю. Сіцінський. Наступного дня після його арешту, 25 березня 1921 р., наукова громадськість міста, учена рада Кам'янець-Подільського інституту народів заявили про безпідставність такого кроку місцевого апарату ГПУ. Ішлося також про те, що відсутність цього фахівця згубно впливає на навчальний процес та стан збереження цінних музейних колекцій⁴⁸.

Навіть після звільнення з-під арешту чекісти не давали спокою вченому, уважаючи його «контрреволюціонером», «дрібнобуржуазним націоналістом», «церковником». За останнім обвинуваченням у 1922 р. Ю. Сіцінського звільнили з Кам'янець-Подільського ІНО. Однак він не злякався і не замовчував факту вилучення 6 травня 1922 р. з місцевого музею церковних цінностей. Черговий протест науковців змусив партійно-радянське керівництво повернути деякі срібні експонати. Але невдовзі Ю. Сіцінському «пригадали» його позицію, звільнивши у жовтні з посади директора музею (і лише втручання академіка Д. Багалія допомогло дослідникові продовжити свою наукову роботу).

Співробітники місцевого апарату ГПУ УСРР намагалися максимально «вичистити» прикордонне місто від авторитетних «політично неблагонадійних» осіб. Не завжди чекісти знаходили підстави для пред'явлення обвинувачення, але привід для арешту завжди був. За декілька днів «профілактичного» взяття під варту жертві давали зрозуміти, що варто покинути місто. Таким способом сподівалися зруйнувати «контрреволюційні» зв'язки із «закордонням». Відтак у результаті переслідувань професор П. Клименко виїхав до Києва; під арештом побував і професор П. Клепатський, який після звільнення перебрався до Полтави; загроза арешту змусила К. Копержинського, В. Герасименка, Є. Сташевського, М. Грінченка назавжди залишити Кам'янець-Подільський⁴⁹.

Місцева науково-просвітянська інтелігенція намагалася протистояти насиллю. Так, начальник Кам'янець-Подільської ЧК Лавров у травні 1921 р. на професійному з'їзді звинуватив працівників освіти

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 30, арк. 98 зв.

⁴⁸ Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янець-Подільського у 1920–1930-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №2. – С. 326.

⁴⁹ Там само.

та культури у «саботажі та відсутності допомоги в боротьбі за революційні здобутки». Натомість викладач педагогіки Кам'янець-Подільського університету, автор численних науково-педагогічних праць С. Русова висловила протест проти таких формулювань, належаючи на національному вихованні молоді, що корінним чином суперечило культурно-освітній політиці більшовиків. С. Русова наголошувала: «Українське вчительство хоче щиро працювати, тільки дайте йому дійсну волю, нехай більше ми не будемо чути тих розстрілів, арештів, облав». Її підтримали більшість делегатів з'їзду і запропонували внести до резолюції «факт заарештування великої кількості просвітянських робітників». Було ухвалено звернутися до місцевої влади із вимогою припинити безпідставні арешти, справи арештованих розглядати негайно й не тримати тривалий час у в'язниці невинних⁵⁰.

Іншим методом «очищення» прикордонного міста від «українського дрібнобуржуазного націоналізму» стало обмеження діяльності громадських науково-просвітницьких товариств (деякі з них було створено ще за часів імперської Росії). Скориставшись ухваленням Президією ВЦВК 12 червня 1922 р. нових правил про діяльність товариств студентів і наукових працівників, місцеві партійно-радянські керівники створювали умови для згорання їх науково-просвітницької роботи. Так, 1922 р. в Кам'янці-Подільському припинило діяльність Товариство подільських природодослідників. Під заборону потрапила також «Просвіта», що відігравала важливу роль у вивченні історії, традицій українського народу, популяризації рідної мови й культури. У результаті адміністративного тиску 1923 р. на Поділлі було ліквідовано всі її осередки⁵¹.

Реалізацією масштабних завдань і проведенням агентурно-оперативної роботи з «очищення» від «контрреволюції» займалася спеціальна секретна група Кам'янець-Подільського прикордонного загону, створена 1923 р. Її завданням було виявлення «антирадянської роботи контрреволюційних» і «національних» угруповань. Співробітники секретної групи брали на оперативний облік членів «антирадянських і антикомуністичних партій», але не виявили ніякої «антирадянської роботи, крім буркотіння на радянську владу в колі своїх друзів». Утім, чекісти були переконані, що, зважаючи на географічне розташування Кам'янця-Подільського, «праві», «крайні ліві» й «національні» угруповання зв'язані з «закордонними центрами» та

⁵⁰ *Нестеренко В.А.* Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 3. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 155-164.

⁵¹ *Кучеров Г.Г.* Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923) // Там само. – Т. 5. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 41.

використовують наявні можливості для транспортування «антирадянської літератури». Такий висновок уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи Осінін зробив на підставі аналізу «тактики нелегальної роботи при царському ладі окремих угруповань, що працювали свого часу в Кам'янці й отримали суворий наказ Центру проводити таку роботу, тобто підтримувати зв'язок із закордоном»⁵². Чекіст уважав, що необхідна тривала та копітка робота висококваліфікованої агентури через «наявність сприятливого ґрунту (для «контрреволюції» – Р.П.) серед місцевого населення». На його думку, «контрреволюціонери спираються на чисельну українську інтелігенцію і студентів вищих навчальних закладів, які у своїй більшості налаштовані антирадянськи». Вони, начебто, перейшли «від тактики відкритої боротьби до нелегальної, обережної роботи». Тож Осінін пропонував наступний алгоритм роботи. Спочатку через агентуру й відповідальних працівників радянських установ (комуністів) та політичних керівників навчальних закладів проводиться виявлення й облік за громадсько-політичними угрупованнями, котрі «безсумнівно відіграють велику роль у політичному житті». Потім проходить встановлення особи (прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, родина, соціальний статус тощо), робляться доповнення до вже існуючої єдиної інформаційної системи і, за можливістю, висвітлення діяльності «облікованого елемента». Станом на 1 липня 1923 р. в Кам'янці-Подільському працювало 78, у повіті – 334 чекістських агенти⁵³.

Усі матеріали концентрувалися у відповідних справах за угрупованнями: «Синдикат» (інша назва – «Центр дії демократії»: діяльність російської громадськості, зв'язок із закордонними центрами російської буржуазії), «Праві есери», «Бунд», «РСДРП», «Поалей-Ціон», «Монархісти», «Кадети», «Молодь», «Скаути», «Маккабі», «Баптисти», «Екзархісти», «Автокефалія-самосвяти», «Група «Жива церква»», «Кооперація», «Робземліс» (профспілкова організація працівників землі й лісу). Навіть із назв оперативних справ простежується зацікавленість у виявленні політичної опозиції, контролі молодіжного руху, релігійних осередків. У справах «Кооперація», «Робземліс» відкладалися матеріали про діяльність «українських дрібнобуржуазних петлюрівських діячів»⁵⁴. Згодом виявлений у результаті такої «оперативної роботи» «контрреволюційний елемент» арештовувався або адміністративно висилався за межі прикордонної зони.

Таким чином, з огляду на своє географічне розташування Кам'янець-Подільський на початок ХХ ст. став важливим політич-

⁵² Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 17.

⁵³ Там само, спр. 57, арк. 22, 62-63.

⁵⁴ Там само, спр. 58, арк. 18.

ним, культурно-освітнім центром України, котрий формувався в контексті взаємовпливів, взаємозіткнень і взаємозапозичень. У прикордонному місті за часів Російської імперії міське середовище ввібрало у себе як європейські ліберальні засади, так і національні українські риси. За наявності державного кордону був відсутній «цивілізаційний кордон». Навіть Перша світова та громадянська війни не змінили орієнтацію місцевої громади на демократичні засади самоуправління, інтелектуальної свободи, національного виховання та європейської взаємодії.

Натомість на початку 1920-х рр. більшовицьке керівництво намагалось не лише закрити держкордон як географічну лінію, а й «вилучити» осіб, здатних сприймати та оцінювати політико-економічні й культурно-освітні надбання сусідніх держав. Зважаючи на ідеологічне протистояння, ці громадяни були опозиційними до засад «диктатури пролетаріату». Використовуючи державний терор, нова влада намагалась створити прошарок політично лояльного населення прикордоння, яке не підпадало під політико-економічний і культурний вплив держав-сусідів. Саме воно й мало стати своєрідним «ідеологічним кордоном» СРСР. В умовах припинення взаємодії з «капіталістичним світом» лідери РКП(б) намагалися сформувати нову «радянську ідентичність».